

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-06-23

UDK 726.54(497.4 Gradišče pri Divači)

CERKEV SV. HELENE NA GRADIŠČU PRI DIVAČI IN NJENA STAVBNA ZGODOVINA

Božidar PREMRL

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Restavratorski center, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 40
e-mail: bozidar.premrl@rescen.si

IZVLEČEK

Namen tega prispevka je razbrati in pojasniti stavbno zgodovino podružnične cerkve sv. Helene na Gradišču pri Divači. S podrobnimi opisi, z razčlemba in s stilnimi primerjavami njenega gradiva, predvsem klesancev in kamnitih arhitekturnih členov, z ugotavljanjem prvotnih in drugotnih lokacij ter vlog posameznih klesanih sestavin v stavbnem tkivu in obravnavanjem načinov zidave poskuša natančneje in popolneje, kot je doslej storila umetnostna zgodovina, ugotoviti in datirati starejše etape, o katerih ni na voljo pisnih virov. Pri obravnavanju nadaljnje stavbne zgodovine in njenih ustvarjalcev v času od vštete 17. stoletja dalje, iz katerega se je ohranilo tudi pisno gradivo v župnijskih arhivih, uporablja poleg take opisne, analitične in primerjalne metode tudi razpoložljive neposredne ali posredne podatke iz cerkvenih urbarjev in matičnih knjig, pičle epigrafske vire in za novejši čas tudi nekaj ustnih pričevanj. S pisnimi viri so bili identificirani tudi akterji prezidave in povečanja cerkve v 17. stoletju in naročnik oltarja iz srede 18. stoletja.

Ključne besede: Gradišče pri Divači, cerkev sv. Helene, stavbna zgodovina, klesanci, kamniti tlak, skrlnata streha, zidarski mojster Gašper Perhavec, kamnoseka Andrej in Ivan Cerkvenik

LA CHIESA DI S. ELENA A GRADIŠČE PRESSO DIVAČA E LA SUA STORIA EDILE

SINTESI

Lo scopo del presente contributo è raccogliere e chiarificare la storia edile della chiesa di S. Elena a Gradišče vicino a Divača. Si ricorre a descrizioni dettagliate, con l'analisi e il confronto stilistico del materiale, soprattutto dei conci di pietra e degli elementi architettonici in pietra, con la definizione delle disposizioni primarie e secondarie dei vari componenti in pietra nel complesso architettonico e nello studio della tecnica di muratura per definire e analizzare in modo più accurato di come è stato fatto ad oggi dalla storia dell'arte le fasi più antiche, per cui non disponiamo di fonti scritte. Nello studio della storia edile e dei suoi creatori dal XVII secolo in poi, per cui si è conservato materiale scritto negli archivi parrocchiali, l'autore utilizza il metodo descrittivo, analitico e comparativo, a cui accosta l'utilizzo di informazioni dirette o indirette dei registri della chiesa e dei registri anagrafici, fonti epigrafiche, e per i tempi più recenti anche alcune testimonianze orali. Con le fonti scritte sono stati identificati anche gli attori della nuova muratura e dell'ampiamiento della chiesa nel XVII secolo, nonché il committente dell'altare della metà del XVIII secolo.

Parole chiave: Gradišče presso Divača, chiesa di S. Elena, storia edile, conci, pavimentazione in pietra, tetto in lastre di pietra, maestro Gašper Perhavec, scalpellini Andrej e Ivan Cerkvenik

UVOD

Namen tega prispevka je razbrati in pojasniti stavbno zgodovino podružnične cerkve sv. Helene na Gradišču pri Divači. S podrobnimi opisi, z razčlemba in s primerjavami njenega gradiva, predvsem klesancev in kamnitih stavbnih členov, z ugotavljanjem prvotnih in drugotnih lokacij ter vlog posameznih klesanih sestavin v stavbnem tkivu in obravnavo načina zidave poskušamo natančneje in popolneje, kot je doslej storila umetnostna zgodovina, ki se je posvečala predvsem freskam v cerkveni ladji, ugotoviti in datirati starejše etape, o katerih ni na voljo pisnih virov. Pri obravnavanju nadaljnje stavbne zgodovine te raščene arhitekture in njenih ustvarjalcev v času od vštete 17. stoletja dalje, iz katerega se je ohranilo tudi pisno gradivo v župnijskih arhivih, bomo poleg opisne, analitične in primerjalne metode uporabili tudi razpoložljive neposredne ali posredne podatke iz njih, za novejši čas pa tudi nekaj ustnih pričevanj.

OKOLIŠČINE IN ZUNANJOST CERKVE

Vas Gradišče pri Divači šteje devet hiš, v katerih živi kakšnih petnajst prebivalcev.¹ Cerkev sv. Helene je po

ustnem izročilu naslednica kapele nekdanjega gradu na Gradišču (Cerkvenik, 2005, 23), cerkvenoupravno pa spada v župnijo Vreme, nekoč pod tržaško škofijo. Zdaj jo upravlja župnik iz Lokve.

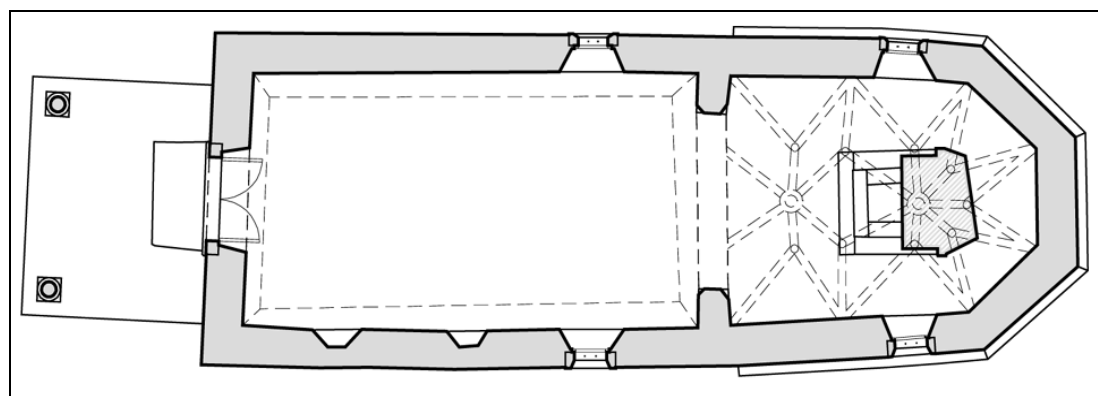
Cerkev stoji na položnem prisojnem pobočju hriba Škale tik nad vasjo. Obdaja jo razpadajoča snizka zidana kamnita ograda. Nekdaj so jo na zahodni strani zapirala železna vrata ali *porton*. Cerkvena ladja oblikuje s prezbitერიem, ki je triosminsko oz. tristransko zaključen, enovito kamnito stavbno lupino s strmo skrilnato streho. Oba prostora imata v južni in severni steni po eno pravokotno okno s poševno posnetimi ostenji. Zahodno pročelje s strmim zatrepom se vzpenja v zvončnico z dvema ločnima linama, zidano iz klesancev in pokrito z dvokapno strešico iz klesanih plošč. Cerkveni vhod v pročelju varuje trikapna korčasta streha lope ali *klonice*, ki jo podpirata dva stebra. S takšnim pročeljem, zvončnico in lopo se uvršča cerkev sv. Helene v ožjo družino cerkva, ki jo sestavljajo še cerkev Sv. Trojice v Dolnjih Ležečah ter cerkvi sv. Tomaža v Famljah in sv. Križa v Škofljah.² Izmed njih je edina ohranila skrilnato streho na ladji in prezbitერიju, medtem ko so bile druge prekrite s korci – razen lope cerkve v Dolnjih Ležečah, ki je tudi še krita s skrilami.

Sl. 1: Pogled na cerkev sv. Helene z jugozahoda (foto: Jaka Jeraša).
Fig. 1: A south-western view of St Helen's Church (Photo: Jaka Jeraša).

1 Na koncu 18. in v začetku 19. stoletja je bilo po podatkih iz družinskih knjig župnije Vreme v vasi trinajst, od konca 19. stoletja do danes pa samo osem do deset domačij (Cerkvenik, 2005, 14, 40).

2 Vse našteje cerkve razen cerkve Sv. Trojice spadajo v župnijo Vreme.

Sl. 2: Tloris cerkve (Restavratorski center ZVKDS).

Fig. 2: The church ground plan (Restoration Centre of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia).

Cerkev sv. Helene je zbujala zanimanje umetnostnih zgodovinarjev zlasti s freskami v cerkveni ladji, ki so bile odkrite v petdesetih in restavrirane v šestdesetih letih 20. stoletja. Severno steno zavzemata Pohod in poklon sv. treh kraljev, zahodno in južno steno pa Kristusov pasijon v dveh vodoravnih pasovih. Janez Höfler datira freske v čas okoli leta 1490, ko je Janez iz Kastva poslikal cerkev v Hrastovljah, in jih prisoja samostojnemu anonimnemu slikarju, s katerim sta bila domnevno delavniško povezana. Sicer pa po delčku starejše poslikane plasti levo od sekundarnega okna v južni steni ladje sodi, da je cerkev nastala že v 14. stoletju (Höfler, 1997, 89–91).

O njeni stavbni zgodovini sta – prav tako ob proučevanju fresk – nekoliko podrobneje razmišljala Borut in Mojca Uršič (Jenko). Prvotno cerkev sta po obliki monolitnih ločnih delov dveh zazidanih okenc v južni steni ladje uvrstila v romansko tradicijo poznega 13. ali zgodnjega 14. stoletja, čeprav sta v obliki zalomljenega loka teh okenc zaznala že občutje zgodnje gotike. Dalje sta ugotavljala, da so dale cerkvi današnjo podobo "naknadne prezidave, ob katerih so občutno zvišali tlak in stene prvotne ladje, prvotni oltarni prostor pa nadomestili s sedanjim, tristransko zaključenim prezbiterijem." V cerkvi "se vidi gornji rob prvotne ladje, katerega s svojo višino določajo tudi freske v notranjščini, ki so nastale ob koncu 15. stoletja, ko ladja še ni bila povišana. Okenci sta znotraj ostali odprti – pred zazidavo ju je očitno rešila poslikava, ki se ne meni za prehod ladijske stene v okensko ostenje. Isto, južno steno je na vzhodnem koncu prediralo še tretje okence, o čemer priča poslikano ostenje velikega okna iz 17. stoletja." Avtorja

sta po tem sklepala, da so bila svoj čas vsa tri okna znotraj polkrožno zaključena, kot je danes mogoče videti na srednjem oknu, medtem ko so lok zahodnega "ošilili" pozneje. Prvotno pa da so bila ta okna nameščena visoko pod strešnim robom, kot je bila navada v romaniki (Uršič, Uršič, 1990, 180–182).

POSKUS REKONSTRUKCIJE STAVBNE ZGODOVINE DO SREDE 17. STOLETJA

Omenjeni avtorji so se pri sklepanju o starosti prvotne cerkve sklicevali na fragment starejše poslikave ali na nekatere značilnosti zazidanih okenc, na način zidave, ki je zelo izrazit in razviden, pa niso bili pozorni. Zato pa se mu bomo nekoliko dlje in podrobneje posvetili mi.

Stene prvotne ladje so zidane iz nevelikih pravilnih apnenčevih klesancev, obdelanih z oskrdjo.³ Njihovi pravilni skladi potekajo v isti višini po vsej dolžini sten od enega do drugega vogala.⁴ V njih se izmenjujejo podolgovati tekači in kratki vezniki. V tretjem skladu južne stene so povečini visoki in ozki vezniki. Linije oz. višine teh skladov prekinjajo samo nekateri vogelniki cerkvenega pročelja, ki so visoki za dva sklada navadnih klesancev. Vogelniki so tudi sicer večji oz. daljši in se razlikujejo od navadnih klesancev še po tem, da imajo z dletom rezane robove.⁵ V južni steni ladje je trinajst skladov navadnih klesancev – zadnji med njimi teče tik nad zazidanimi prvotnima oknoma. Njihova skupna višina je okrog 270 centimetrov. V jugozahodnem vogalu se vežejo z desetimi vogelniki, ki so visoki za en ali dva sklada. Enaka zidava je lepo razvidna na severni

3 Oskrd (ženski spol) je kamnoseško kladivo, ki je na obeh koncih koničasto. Z njim se oblikuje "napikana" ploskev.

4 Za primer navajamo nekaj mer teh klesancev (višina x dolžina): 27 cm x 24 cm, 27 cm x 13 cm, 27 cm x 33 cm, 24 cm x 37 cm, 24 cm x 24 cm, 17 cm x 27 cm, 17 cm x 61 cm, 17 cm x 20 cm.

5 Mere vogelnikov ladje so večje, npr.: 41 cm x 56 cm x 22 cm, 45 cm x 26 cm x ca. 60 cm. Spodnji vogelnik v jugozahodnem vogalu ladje meri kar 15 cm x 91 cm x 84 cm, drugi meri 25 cm x 91 cm x 36 cm, najdaljši med njimi je dolg kar 110 cm, najvišji pa je visok 45 cm.

Sl. 3: Južna stena ladje z zazidanima prvotnima oknoma (foto: Božidar Premrl).

Fig. 3: The southern wall of the nave with two windows now walled-up (Photo: Božidar Premrl).

steni ladje in tudi na zahodnem pročelju, čeprav je deloma zakrita s kasnejšim ometom.

Stiki med klesanci so tenki, posebno v vogalih. Zapolnjeni so s kvalitetno apneno malto. Ležajni stiki merijo od enega milimetra do približno osem milimetrov, pokončni pa od dveh do približno dvajset milimetrov. Tako izdelana zunanja lica sten ladje so pomenila dokončne, estetsko oblikovane fasade, ki jih ni bilo treba ometati.

Med okoliškimi cerkvami so še najbolj podobni klesanci na kapeli Marije Pomočnice v Lokvi, ki je najstarejša datirana sakralna stavba na Krasu. Na plošči z napisom v gotski minuskuli, ki je vzdana nad gotskim šilastoločnim portalom, je vklesana letnica 1426.⁶ Kapela, žal, nima originalnih okenskih okvirjev, s katerimi bi primerjali in poskušali posredno datirati stilno zgovornejši zazidani okni na Gradišču. Zaradi oblike njihovih lokov, ki je bližja gotskemu kot romanskemu stilu, obdelave klesancev in načina zidave pa bi prvotno cerkev na Gradišču vendar raje datirali v čas proti koncu 14. ali na začetek 15. stoletja.

Kakšen je bil oltarni prostor takratne cerkve, ne vemo, nedvomno pa je bil manjši in ožji. Nadomestil ga je značilen gotski tristransko zaključeni prezbiterij s pristrešenim talnim zidcem. Na začetku je prezbiterij enako širok kot ladja, proti koncu pa se nekoliko zožuje.⁷ Talni zidec je na južni strani visok do 135 centimetrov. Skoraj v celoti je zakrit z neustreznim mlajšim ometom

iz grobe cementne malte. Iz ravnine stranskih fasad izstopa s pravokotnima zoboma, globokima 16 centimetrov. Ta zoba, ki nista zakrita z ometom, sta sezidana iz enakih klesancev kot stene ladje. Pri podrobnejšem ogledu spodnjih delov sten na stiku starejše ladje in mlajšega prezbiterija, kjer sta bila prvotna vogala ladje, opazimo manj pravilno zidavo in spremembo višin skladov iz polklesancev. Očitno je, da so pri dozidavi cerkve podrli tudi vzhodna vogala ladje, nastale vrzeli pozidali z manj kvalitetno obdelanim kamnom, klesane vogelnike pa smotrno uporabili za dozidavo tistih novih delov, ki morajo biti iz klesanega kamna – med drugim tudi za oba zoba talnega zidca prezbiterija.

Sl. 4: Zunanjščina prezbiterija z značilnim gotskim pristrešenim talnim zidcem in šivanimi vogali (foto: Božidar Premrl).

Fig. 4: The exterior of the presbytery with a typical Gothic drip-moulded socle and quoins (Photo: Božidar Premrl).

6 Napis, kakor sta ga razbrala prevajalec France Baraga in pisec tega prispevka, se v zvestem prepisu glasi: Anno dñi M°cccc°xx°vi° / hoc opus fecit fieri · er / hardus · Íwebzel · in hono / Scor·: ojm · cu adiutorio · / vicinor;; razrešenega pa beremo takole: Anno D(omi)ni m(illesim)o (quadringsesim)o (vicesim)o (sext)o hoc opus fecit fieri Erhardus Swebzel in hono(rem) S(an)c(t)or(um) o(mn)i(u)m cu(m) adiutorio vicinor(um). V prevodu: *Leta Gospodovega tisoč štiristo šestindvajsetega je dal to delo na čast Vsem svetnikom narediti Erhard Swebzel s pomočjo soveske.* – Podčrtaji v zvestem prepisu so grafični nadomestek za tilde.

7 Poglavitne mere tlorisa cerkve so: dolžina 14,63 m (ladja 8,80 m, prezbiterij 5,80 m) in širina 5,54 m.

Sicer pa se zidava prezbiterija razlikuje od opisane zidave ladje. Iz klesancev so samo šivani vogali, pristrešeni vrh talnega zidca in strešni venec. Neometani vogelniki večjih formatov, ki so najbolj opazni, imajo pravilna pravokotna lica obdelana s krempačem, robove pa rezane z dletom. Mnogi med njimi imajo eno lice dolgo, drugo pa zelo kratko.⁸ Preprost strešni venec prezbiterija, ki se nadaljuje tudi na stranskih stenah ladje, je zrcalna slika pristrešenega vrha talnega zidca. Stene, kolikor jih je videti izpod odpadajočega ometa, so vsaj na dveh straneh v spodnjem delu zidane iz klesancev prvotnega prezbiterija, sicer pa iz mlajših lomljencev ali polklesancev z bolj grobo obdelanimi lici.

Gotski prezbiterij je nedvomno že imel okni v južni in severni steni na mestih, kjer sta zdaj sekundarni pravokotni okni. Kako sta bili oblikovani, bi lahko sklepali po šilastoločnem gotskem oknu, ki se je ohranilo v južni steni ladje cerkve sv. Kancijana v bližnjem Škocjanu. Sicer pa je najbolj izrazit zgled gotskega oblikovanja kamnoseških arhitekturnih členov visoki slavolok prezbiterija, ki se vzpne pod zrcalni strop ladje. Po neizrazitem, potlačnem šilastem loku ga lahko datiramo v sredino 16. stoletja, zadnja leta gotike na naših tleh. Njegovi veliki klesanci z močno posnetimi robovi so obdelani z enakim orodjem kot vogelniki prezbiterija. V spodnjem delu pokončnikov se iztečejo v ploska ajdova zrna. Ko so vzdali slavolok, so uničili freske na slavoločni steni, o katerih pričajo samo še majhni ostanki v kotih.

Ko so sezidali večji in višji prezbiterij, so morali zvišati tudi stene ladje – med drugim je to narekovala tudi višina šilastega slavoloka. Zvišane dele sten so pozidali z lomljencem in jih ometali tako kot prezbiterij, za zahodna vogala ladje pa so porabili klesane vogelnike podrtih vzhodnih vogalov. S starimi klesanci so zazidali tudi desno okno v južni steni ladje. Gornji deli sten visijo nekoliko navznoter, kar se dobro vidi tudi na vogalih. Sočasno z opisanimi gradbenimi posegi je morala cerkev dobiti novo skrlnato streho, ki jo – kot rečeno – obroblja enovit klesan strešni venec, verjetno pa tudi poslikan lesen strop in zidano zvončnico.

Približno stoletje kasneje, ko je Katoliška cerkev v prizadevanjih za versko prenovu na podlagi tridentinskega koncila izvajala tudi obsežen gradbeni program,⁹ je cerkev sv. Helene doživela nove predelave v duhu in stilu novega časa.

Najizrazitejša in najzgovornejša priča te prenove je značilen portal tistega časa s stopnjevito profiliranimi podboji, po domače *jertami*, in simsom. Na prekladi je datiran z letnico 1653 in podpisan z začetnicama A. C. V spodnjem delu sestavljenih pokončnikov je okrašen z

nenavadnima ploščatima stiliziranimi rozetama, ki se v podrobnostih nekoliko razlikujeta med sabo, po simsu pa teče niz listnih okraskov, ki si sledijo v velikih presledkih.¹⁰ Sočasno je cerkev dobila tudi dva para novih visokih pravokotnih oken s poševno posnetimi ostenji in železnimi križi. Dve izmed njih sta nadomestili prejšnji okni v stranskih stenah prezbiterija, tretje je razširilo in zvišalo prvotno tretje okno v južni steni ladje, četrto pa je na novo predrlo severno steno ladje. Nasadila na njihovih licih pričajo, da so nekdaj imela tudi oknice. Vsa okna so obdelana s krempačem in imajo rezane robove. Okni na severni strani sta nekoliko nižji in brez posebnosti, večji južni okni pa imata izrazitejše, nekoliko bolj izbočene zunanje in notranje robove lic, ki se s pokončnikov nadaljujejo do zunanjih robov preklade in spodnjega oknjaka.

Sl. 5: Pogled v prezbiterij s slavolokom iz klesanega kamna (foto: Jaka Jeraša).

Fig. 5: View of the presbytery and stone cut arch (Photo: Jaka Jeraša).

8 Mere vogelnikov v jugojugovzhodnem vogalu prezbiterija so: 36 cm x 57 cm + 17 cm, 38,5 cm x 14 cm + 35 cm, 21 cm x 71 cm + 19 cm, 35 cm x 14 cm + 99 cm itd.

9 V tistem času je bila prezidana ali dozidana večina dotedanjih cerkva na Primorskem, nekatere pa so bile tudi zgrajene na novo.

10 Različice takega listovnika vidimo na številnih portalih in oknih primorskih cerkva iz tistega časa.

Na zahodnem pročelju je bila sočasno postavljena zvončnica iz klesanega kamna. Oblikovana je preprosto: z nizkim podstavkom, zaključenim z oblim venčnim zidcem, dvema ločnima linama, ki ju deli slopič s komaj opaznim kapitelom, dvokapno strešico iz klesanih plošč in kegljastim nastavkom na vrhu. Na licu srednjega slopiča so tri zglajena pravokotna polja, ki pa so brez napisa. Prototip takih zvončnic z dvokapno strešico – značilne so zlasti za sočasno košansko stavbarsko delavnico – je na cerkvi sv. Jerneja na Kalu pri Košani datiran z letnico 1624 (Premrl, 2006, 181–227).

V skladu z novo stilno usmeritvijo je bil predelan tudi obok prezbiterija. Obočna rebra, ki so verjetno iz lehnjaka, so speljana v rombasto-zvezdasti shemi, ki je bila v tistem času zelo pogosta. Stikajo se v preprostih okroglih ploščatih sklepnikih, le glavna dva sklepnika imata poglobljeno okroglo polje. Rebra so stopnjevane ogletega profila, izdelana pa so precej rustikalno in tečejo v nepravilnih linijah. Njihove konzolice nenavadne ovalne oblike so zelo sploščene in imajo le okrasno vlogo.

Po stilnih značilnostih sodeč, je bila verjetno še v istem ali pa vsaj v naslednjem desetletju postavljena tudi vhodna lopa na dveh stebrih. V mislih imamo zlasti veliko akantovo okrasje na njih, ki je značilno za kamnoseške izdelke tistega časa. Posredno potrditev za tako datacijo lahko pomeni tudi izdatek za popravilo lope, *Per riparar la Lupa*, ki je bil zapisan v urbar leta 1761, torej kakšnih sto let kasneje (ŽAV, 1).¹¹ Njena streha takrat gotovo še ni bila krita s korci ali *kopami* kot danes, ampak zelo verjetno s skrilami, kakor sta še danes kriti cerkveni lopi v Dolnjih Ležečah in v Rodiku. S temi posegi v 17. stoletju je cerkvena stavba dobila podobo, kakršno vidimo v glavnem še danes.

STAVBARJI 17. STOLETJA

Zastavlja se vprašanje, kateri zidarski in kamnoseški mojstri so sodelovali v posameznih obdobjih zidave cerkve sv. Helene.

O ustvarjalcih poznoromanske in gotske faze ne vemo ničesar. Na cerkvi ni niti kamnoseških znakov, ki bi jih vsaj nekoliko oznamovali oziroma individualizirali.

rali.¹² O kamnoseških in zidarskih mojstrih, ki so prenovili cerkev sv. Helene sredi 17. stoletja, pa smo dobili vsaj nekaj posrednih podatkov iz sočasnih urbarjev nekaterih cerkva v širši okolici.

V urbarjih cerkva sv. Janeza Krstnika v Boljuncu in sv. Martina v Dolini pri Trstu je zapisano, da je pri njihovi zidavi v letih 1646–1648 in 1648–1653 sodeloval zidarski mojster Gašper Perhavec iz (Dolnjih) Ležeč

Sl. 6: Portal, ki sta ga sklesala brata Cerkvénik z Gradišča (foto: Branko Cerkvénik).

Fig. 6: Portal cut by the Cerkvénik brothers from Gradišče (Photo: Branko Cerkvénik).

11 V primorskih urbarjih 18. stoletja, pisanih v italijanščini ali latinščini, so si pisci včasih, kadar so bili v zadregi, kako se izraziti, ali če so hoteli kaj natančneje poimenovati, pomagali z vpletanjem slovenskih (narečnih) izrazov v besedilo. Izraz *Lupa* je torej narečna fonetična različica za knjižno besedo "lopa", nenavadno pa je, da ni bil uporabljen običajni krajevni izraz *klonica*. Razlago, da je v urbarju mišljena lopa pri cerkvi sv. Helene in ne morda katero cerkveno gospodarsko poslopje, podpira tudi sočasen urbarski podatek o popravljanju pokopališča pri cerkvi. In če je naša datacija cerkvene lope vsaj približno pravilna, se zdi tudi normalno, da je bila po tolikem času potrebna popravila.

Ker listi urbarja, ki ga je začel pisati takratni vremski župnik Janez Jurij Saurer, niso oštevilčeni, navajamo njihove številke v oglatih oklepajih.

12 V soseščini najdemo kamnoseške znake enega ali dveh kamnosekov samo na cerkvi sv. Brikcija pri Naklem. Na podlagi teh znakov bi lahko tvegali sklep, da jo je zgradila neka potujoča stavbarska delavnica. Ob gotskih cerkvah, na katerih ni kamnoseških znakov, pa se vsiljuje misel, da bi utegnile biti delo domačih kamnosekov, vendar je vsaj za zdaj ni mogoče dokazati.

z več zidarji,¹³ med katerimi sta poimensko navedena brata Andrej in Ivan Cerkenik z Gradišča (pri Divači) (HAZU, 1; ŽAD, 1). Drugi zapisi v urbarju cerkve sv. Martina pričajo, da sta leta 1663 ista brata zanjo naredila zvončnico (ŽAD, 2).¹⁴ V vremskem župnijskem arhivu o njima ni podatkov, ker se matične knjige iz tistega časa niso ohranile, po nekem indicu pa bi lahko bila iz hiše Trentovih, Gradišče 2, kjer se je še ohranil priimek Cerkenik.¹⁵

O mojstru Gašperju Perhavcu je bilo mogoče dobiti nekaj osebnih podatkov v arhivu povirske župnije, v katero so spadale Dolnje Ležeče. Kakor kažejo številni vpisi v rojstni matici, sta imela z ženo Polono v letih od 1629 do 1651 devet otrok, štiri sinove in pet hčera. Prvi se jima je 25. 10. 1629 rodil sin Simon (ŽAP, 1). Če ne prej, je bil Gašper zidarski mojster vsaj že leta 1633, ko je bila v rojstni knjigi kot botra nekega krščenca vpisana "Polona, žena mojstra Gašperja Perhavca" (ŽAP, 2). Po rojstnem datumu prvega sina in po času, ki je bil navedno potreben za pridobitev mojstrskega naslova, sklepamo, da se je Gašper rodil v prvem desetletju 17. stoletja. Tudi datuma njegove smrti ne vemo, skoraj gotovo pa je umrl pred letom 1678, v katerem je prevzel zidavo ladje cerkve sv. Elije v Mihelah (Dragi) pri Kozini njegov sin mojster Simon Perhavec (ŽAR, 1).

Ne more biti dvoma, da so zidarski mojster Gašper Perhavec ter zidarja Andrej in Ivan Cerkenik, ki so nekajkrat dokazano sodelovali pri večjih stavbarskih delih, opravili tudi prenovo cerkve sv. Helene v domačem kraju. Njihov delež v tej cerkvi potrjujejo stilne primerjave z omenjenima sočasnim cerkvama v Boljuncu in Dolini. V vseh treh cerkvah je namreč v prezbiteriju enaka zvezdasto-rombasta shema obočnih reber, rebra so rustikalno oblikovana in povezana z enakimi okroglimi sklepniki, konzole reber pa so bolj ali manj ploščate in predvsem dekorativne. Gašper Perhavec je kot glavni mojster vodil delo, brata Cerkenik pa sta verjetno opravljala pretežno kamnoseška dela. Na to kaže podatek, da sta naredila zvončnico za cerkev sv. Martina v Dolini, ki je bila nedvomno iz klesanega kamna, veliki začetnici A. C. na portalu cerkve sv. Helene pa prepričljivo sugerirata avtorstvo Andreja Cerkenika. Različnost okrasa na levem in desnem podboju portala kakor tudi razlika v oblikovanju oken na levi in desni strani cerkve prav tako govorita v prid naši tezi, da sta ta kamnoseška dela opravila brata Cerkenik. Brez pomišljanja jima lahko pripišemo tudi zvončnico na njej in najbrž se ne bomo dosti zmotili, če jima prisodimo še stebra lope.

Sl. 7: Portal – detajl preklade z letnico in inicialkama A C (foto: Jaka Jeraša).

Fig. 7: Portal – detail of the lintel with the year and the initials A C (Photo: Jaka Jeraša).

S stilnimi primerjavami bi lahko mojstrom v tej delavniški povezavi, predvsem pa bratoma Cerkenik, pripisali še vrsto kamnoseških del – portalov, obzidnih portonov, okenskih okvirjev, zvončnic in stebrov lop – pri cerkvah v bližnji in širši okolici, na primer v Dolnjih Ležečah, Škocjanu, Naklem, Famljah, Vremskem Britofu, na Suhorju, v Vrhpolju pri Kozini in Borštu pri Trstu, vendar bi podrobnejše utemeljevanje že močno presevalo okvir tega prispevka.

CERKEV SV. HELENE V 18. STOLETJU

V 18. stoletju in kasneje je cerkev sv. Helene v splošnem ohranjala svojo zunanjo podobo, dobila je novo arhitekturno in drugo opremo, deležna pa je bila tudi nekaterih večji popravil.

Za obdobje 18. stoletja dobimo dosti podatkov v urbarju te cerkve, iz katerega izvemo tudi, da je bila v tistem času posvečena sv. Nikolaju in sv. Heleni. Obratniki cerkvenih prihodkov in izdatkov, ki sta jih vpričo duhovnikov in soseske vsako leto dajala izvoljena cerkvena ključarja ali *starešini*, in rubrike o cerkvenih posestih, drobnici, kapitalu in dolžnikih kažejo, kakšno je bilo premoženjsko stanje oziroma gospodarska moč te cerkve. Med drugim je imela dva vinograda v Vremah (*nella contrada di Vrem*), tri vrte, ogrado in dolino Lisičino pri Gradišču, ki jih je dajala v najem. Bila je tudi lastnica *hrama* ali kleti za spravilo pridelkov in skednja v Vremskem Britofu. Dohodke je imela od ovac,

13 V urbarskih zapisih tistega časa je izraz zidar, *muratore*, pomenil tudi kamnoseka.

14 Žal se tista zvončnica, ki bi omogočala verodostojne primerjave, ni ohranila.

15 Pri Trentovih namreč rabi za prag kletnega portala prelomljena nagrobna plošča, ki je bila verjetno narejena na začetku 18. stoletja in je nedvomno v neki zvezi s cerkvijo v bližnjem Škocjanu, kjer je v tlaku ladje še ena taka plošča, datirana z letnico 1704. Prav mogoče je, da je bila plošča izdelana pri Trentovih, a ni bila uporabljena za prvotni namen, ker se je prelomila (Premrl, 2005, 275–290).

Sl. 8: Oltar iz leta 1744 (foto: Jaka Jeraša).
Fig. 8: Altar dating to 1744 (Photo: Jaka Jeraša).

ki jih je dajala v najem, od prodaje starih ovac in jag-njet, od pridelkov: volne, lanu, sira, meda, sena, pšeni-ce, rži, soržice (*mixtura*) in vina ter od miloščine v denarju ali blagu. Ob koncu leta 1710, na primer, je po obračunu prihodkov in izdatkov ostalo v blagajni 337 lir, 1716. leta 404 lire, 1753. leta 509 lir, 1756. leta 1211 lir in 1763. leta 994 lir (ŽAV, 2).

O cerkvi sami pa največ pove rubrika izdatkov. Iz navedb izdatkov za popravilo pokopališča v letih 1713, 1748 in 1761 lahko razberemo, da je bilo v 18. stoletju pri cerkvi pokopališče (ŽAV, 3).¹⁶ Prvi podatek, ki go- vori o cerkveni oprepi, je iz leta 1713. Tedaj je bil po- pravljjen antependij oltarja, nedvomno lesenega. Na- slednje leto so cerkev pobelili, leta 1725 pa so po- pravljali v njej stene in tla (*Piano*). Potem so dali preliti

počen zvon: v letih 1740–1742 so za zvonarjevo delo in dodatno kovino za zvon porabili 474 lir (ŽAV, 4).

Nekoliko kasneje, leta 1744, je cerkev dobila nov kamnit oltar. S postavitvijo in z drugimi stroški vred je stal 546 lir (ŽAV, 5). To je tipičen baročni oltar, ki ima oltarni nastavek s stranskima stebroma, profilirano ogredje z odprtim ločnim čelom in atiko ter dva puta, sedeča na ločnih segmentih. Antependij in oltarni na- stavek z atiko sta okrašena s številnimi inkrustacijami iz rdečega, črnega, rumenega in različno pisanega mar- morja oziroma kamna, stebra nastavka pa sta iz rdečega marmorja. Na simsu pod atiko je vklesan kratični napis z letnico: F X 1744 G V. Na podlagi podatkov o ude- ležencih sočasnih letnih obračunov je bilo mogoče razvozlati te kratice kot začetnice Frančiška Ksaverja pl. Garzarollija, vikarja v Vremah (ŽAV, 6).¹⁷ Naslednje leto se v urbarju omenja tudi oltarna podoba, za katero so plačali 76 lir (ŽAV, 7). Kakšna je bila, ne vemo. Leta 1865 jo je namreč nadomestila slika sv. Helene, ki jo je signal in datiral slikar Jakob Raspet iz Idrije.

Ob stoletnici zadnje večje prenovne cerkve – to je bilo leta 1753, ko sta njeno premoženje upravljala ključarja Anton Cerkenik in Jernej Sila ter je bil v vremski župniji za vikarja Jakob Marchesetti – so v njej položili nov kamnit tlak z novo stopnico prezbiterja vred. V takratnih merah so naračunali ploščine tlaka za 15 kvadratnih sežnjev in pol, za kvadratni seženj pa so plačali po 7 lir. Tlak sam je stal 105 lir, vsi stroški za izdelavo tlaka in stopnice, za polaganje in prevoze, ki so jih opravili vaščani, z drugimi izdatki in likofom vred pa so znašali 146 lir (ŽAV, 8).

Cerkveni tlak iz masivnih pravokotnih plošč, ki imajo pohodne ploskve gosto špičene in s širokimi rezanimi robovi, še danes dobro služi svojemu namenu. Plošče so položene v pravih vrstah: v ladji potekajo v prečni smeri, v prezbitteriju, ki je za stopnico višji, pa v vzdolžni smeri. Že na oko je mogoče videti, da se ne- katere širine vrst ponavljajo, medtem ko so dolžine plošč v vrstah poljubnih mer. Od devetnajstih vrst plošč v ladji je osem vrst širokih 34 do 35 centimetrov, tri so široke 38 do 38,5 centimetra, šest jih meri po širini 43 centimetrov, dve pa 52 do 53,5 centimetra. Pri tem se pokaže, da je osnovna mera beneški čevljev, ki so ga uporabljali za merjenje zemljišč, pa tudi v stavbarstvu, in sicer ne le na območju Beneške republike, temveč tudi v avstrijskih deželah. V 18. stoletju je običajno meril 34,7 centimetra, beneški seženj ali korak (*passo*), ki šteje pet čevljev, pa 173,36 centimetra. Beneški kva- dratni seženj meri potemtakem okroglo tri kvadratne

16 Vaščani danes ne vedo, da je bilo kdaj pri cerkvi pokopališče. Starejši med njimi so slišali pripovedovati, da so nekoč nosili pokopavat rajne Gradiščane na pokopališče pri Zavrhu oz. Škofljah, potem pa v bližnji Škocjan, kjer jih pokopavajo še danes.

17 Razrešen napis se glasi: F(RANCISCUS) X(AVERIUS) G(ARZAROLLI) V(ICARIUS). 1744. Po podatkih iz urbarja cerkve sv. Helene je bil vikar v Vremah v letih 1740–1744. Frančišek Ksaver je bil sin Jakoba Garzarollija von Thurnlack iz Senožec in Ane Marije Steinberg (Garzarolli, 1951, 19, 35).

metre (Herkov, 1971, 98–99). Izmerjena skupna ploščina tlaka v cerkvi je približno 47,5 m², kar se ujema z urbarskim zapisom o 15 kvadratnih sežnjih in pol.¹⁸

V zvezi s cerkvenim tlakom je treba pripomniti še to, da se ne moremo strinjati z zgoraj navedenim Uršičevim mnenjem, da je bil tlak prvotne ladje občutno zvišan. Obstoječi tlak je namreč v isti ravnini s starejšo ploščo, ki je ostala na svojem mestu med špaletama in pragom portala iz leta 1653. V tej plošči je na levi strani vdolbina za tečaj vratnega krila prvotnega portala, na desni pa so vidni plitvi žlebiči od drsanja nekdanjega vratnega krila. Glede na to da je sredina vdolbine odmaknjena 16 centimetrov od sedanjega levega podboja in 7,5 centimetra od praga, lahko zanesljivo domnevamo, da je služila za prag nekdanjega gotskega portala z masivnim, globokim in verjetno profiliranim ostenjem.¹⁹ Večja plošča v tlaku v prednjem levem kotu cerkvene ladje, ki meri 125 centimetrov krat 85 centimetrov in je edina iz sivega flišnega peščenjaka, pa je najbrž preostanek prvotnega tlaka.

Leta 1763, torej ravno deset let kasneje – tedaj sta za cerkev skrbela ključarja Anton Cerkvenik in Andrej Fifaut – so jo spet obiskali zidarji. Treba je bilo v celoti prenoviti dotrajano skrilnato streho. V sočasnih urbarskih zapisih se vrstijo izdatki za nakup novega lesa za ostrešje, za apno in nadomestne skrile, plačila zidarjem, pomožnim delavcem in voznikom, stroški za hrano in pijačo ter obvezni likof na koncu. Največji znesek, 174 lir, so odšteli za plačilo in likof zidarjem, od materiala pa je največ stal les – 125 lir. Za ves material, delo in druge stroške je bilo treba plačati 412 lir (ŽAV, 9).²⁰ Najbrž je prav ta masivna skrilnata streha za silo vzdržala do konca 20. stoletja.

Ko je bila obnovljena streha, je cerkev potrebovala

še nov strop v ladji. Kakor je mogoče sklepati iz skopih urbarskih vpisov, so dali tedaj narediti poslikan lesen strop. Nekaj desk zanj so kupili že leta 1765, po kasnejših izdatkih za deske, lepilo, barve in žebelje sodeč, pa je bil dokončan šele leta 1767. Za material so porabili skupno 82 lir, za delo mizarja pa 85 lir. Takrat so bila narejena tudi nova vrata iz orehovih plohov (ŽAV, 10).

Sedanji ometani zrcalni strop v ladji, ki ima ogrodje iz nasekanih in razklatih desk – krajevni izraz zanj je *štikadúr* –, je kasnejši. Med obnovo strehe v osemdesetih letih 20. stoletja pa so našli še nekaj preostalih desk prejšnjega poslikanega stropa (ZVKDS, 1). Dve sta menda shranjeni v prostorih restavratorske delavnice ZVKDS, Območne enote Nova Gorica v Solkanu.

Ko je bila cerkvena notranjščina urejena in varno zaprta, so si Gradiščani lahko privoščili še nakup dragocene srebrenega križa. Verjetno je bil to tako imenovani procesijski križ. Leta 1769 so odšteli zanj kar 582 lir.

Zadnji pomembnejši urbarski podatek v zvezi s stavbno zgodovino cerkve in njeno opremo se nanaša na nov zvon. Kupili so ga leta 1785 v Ljubljani, ko je tam deloval zvonar Janez Jakob Samassa. Zvon je s prevozom vred stal 47 dukatov ali 282 lir. Kot zanimivost omenimo še, da ni bil blagoslovljen doma, ampak pri župnijski cerkvi v Vremah.

PRESKOK V 20. STOLETJE

Po tem cerkveni arhivski viri o cerkvi sv. Helene na Gradišču molčijo. O njeni usodi v 19. stoletju ne vemo ničesar, za 20. stoletje pa je bilo mogoče zbrati nekaj drobtin v drugih arhivskih virih, literaturi, napisih in iz pičlega ustnega izročila.

18 Zanimiva je primerjava cen oz. denarne vrednosti tlaka v tistem času in danes. Kot najbolj prikladno enoto za protivrednost bomo vzeli takratno in današnjo vrednost ovce in jagnjeta. Konec koncev je ovca (*pecus*) že prastara enota menjalne vrednosti, ki je v latinščini celo dala denarju ime (*pecunia*). Po urbarskih podatkih je bila na tistem območju v 18. stoletju odrasla ovca vredna 3 do 4 lire, danes je njena povprečna cena 10.000 tolarjev. Za jagnje so v tistem času plačali 2,5 lire, danes pa je običajna cena za 25 kilogramov težko jagnje 16.000 tolarjev.

Tlak s ploščino 15 kvadratnih sežnjev in pol, ki je stal 105 lir, je bil vreden toliko kot 26 do 35 ovc. Preračunano v današnjo vrednost ovc in valuto bi bil vreden komaj 260.000 do 350.000 tolarjev. Če bi danes naročili pri kamnoseku 47,5 m² podobnega ročno obdelanega tlaka, debelega šest centimetrov, bi morali plačati zanj 2.137.500 tolarjev, če bi se zadovoljili s strojno obdelanim, pa bi stal 855.000 tolarjev. Tako veliko nesorazmerje nekdanjih in današnjih vrednosti kaže, da ovca danes ni več ustrezna enota za take primerjave.

Ustreznejša bo primerjava na podlagi vrednosti jagnjet. Da bi plačali cerkveni tlak, bi v tistem času morali prodati 42 jagnjet. Pri današnjih cenah jagnjetine bi zanje dobili 672.000 tolarjev, ta znesek pa se že približuje vrednosti današnjega strojno izdelanega tlaka. To kaže tudi, da je zdaj ustreznejša primerjava med nekdanjim ročnim in današnjim strojnim delom, medtem ko primerjava vrednosti nekdanjega in današnjega ročnega dela ne velja več.

Za podatke o današnjih cenah ovc in jagnjet se zahvaljujem Andreju Škibinu iz Centra za sonaravno rekultiviranje Vremščica, za cene tlakov pa Kamnosestvu Tavčar v Povirju.

19 Vidne mere plošče so 155/170 cm x 45 cm.

20 Tukaj navajamo vse stroške v zvezi s prenovo cerkvene strehe leta 1763:

<i>Per legname compratto</i>	L 125 5 -
<i>Alli Muratori, che copersero la Chiesa et Likof osy beberaggio D.ti 29</i>	L 174 - -
<i>Per Calzina, Lastre, et condotta</i>	65 10 -
<i>All' Vicinanza, che condusse Le Lastre</i>	3 - -
<i>/.../ Più Spesi ꝑ li condottieri, et Muratori ꝑ il beberaggio</i>	8 10 -
<i>/.../ Più ꝑ condotta del Legname, et spese alli manuali</i>	43 18

Sl. 9: Stanje cerkve leta 1968 (foto: Emil Smole, ZVKDS OE Nova Gorica).

Fig. 9: The church's state in 1968 (Photo: Emil Smole, Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Nova Gorica Regional Unit).

Prva priča burnih zgodovinskih dogajanj je zvon, s katerim je italijanska oblast 1929. leta, v sedmem letu tako imenovane fašistične ere, nadomestila stari zvon, ki ga je vzela prva svetovna vojna.²¹ Poleg latinskega napisa, ki poroča o tem, najdemo na njem tudi ime livarja Cezarja Brighentija iz Bologne.²²

V tistem času je skrilnata streha na cerkvi že popuščala. Najstarejši Gradišččan se je spominjal, da so jo že takrat krpali s cementno malto (Cerkvenik, I., 2002). Potem ko so bile v petdesetih letih odkrite freske v cerkveni ladji, v šestdesetih letih pa tudi restavrirane, je postala obnova dotrajanih streh še toliko bolj pereča. V konservatorskih poročilih iz leta 1969 najdemo podatek, da so popravili približno štiri kvadratne metre skrilnate strehe, ker je zamakalo v notranjščino. Za popravilo so

uporabili skrile s strehe podružnične cerkve v bližnjih Famljah, ki je bila na novo prekrita s korci (Smole, 1969, 116). Deset let kasneje je spomeniškovarstvena služba spet tarnala, da bi bilo treba, potem ko so bile freske iz 15. stoletja na Gradišču utrjene, obnoviti razpadajočo lopo in popraviti skrilnato streho cerkve, za ta dela pa ni denarja od nikoder (Smole, 1979, 352).

Cerkvena streha je bila končno v celoti obnovljena v letih 1986–1987 (Cerkvenik, 2005, 25). Pod nadzorom spomeniškovarstvene službe je rekonstrukcijo opravil zidarski podjetnik Franc Kaver, ki je prekril že več skrilnatih streh na spomeniških stavbah. Tedaj je – v skladu s takratno "doktrino" – odstranil leseno strešno konstrukcijo z goltniškimimi povezji (ZVKDS, 2) in jo nadomestil z armiranobetonsko strešno ploščo. Rekonstrukcija pa se ni posrečila: ker je bila strešna plošča narejena samo do sredine obodnih zidov, je streha na nekaterih mestih spet zamakala. Potrebna je bila ponovna sanacija. Tokrat jo je prevzel podjetnik Jožko Ozbič oziroma podjetje Prenova iz Sežane. Leta 2001 je streho razkril in armiranobetonsko lupino zaščitil pred nadaljnjim zamakanjem s sekundarno kritino iz plasti hidroizolacije in cementnega estriha. Do slemena jo je pokril s skrilami šele poleti 2005, ker ni bilo mogoče dobiti zadostne količine nadomestne kritine.

Skrile, s katerimi je bila krita cerkev, so bile namreč pretežno iz črnega lističastega apnenca, ki se zaradi preperelosti kroji na tenke lističe in ni tako obstojen kot, na primer, sivi povirski apnenec, ki ga je tudi bilo nekaj na cerkveni strehi. Zaradi tega je pri ponovnem razkrivanju strehe precej skril razpadlo. Po pregovoru "Ena nesreča drugemu k sreči" je rešitev za streho sv. Helene prinesel vihar, ki je leta 2004 razdejal skrilnato streho stare hiše Orlovih v Podbrežah. S skrilmi iz Podbrež je bila poleti 2005 streha sv. Helene končno pokrita do slemena²³ in njena obnova je bila s tem dokončana.

DODATEK

Grafiti

Freske, po katerih je cerkev sv. Helene na Gradišču pri Divači najbolj znana, so že podrobno opisane v strokovni literaturi. Umetnostni zgodovinarji pa so spre-

21 Po ustnem izročilu sta bila menda oba zvana, ki ju je med prvo vojno vzela avstrijska oblast za potrebe vojne industrije, vrnjena v zvončnico že leta 1921 (Cerkvenik, 2005, 30).

22 Na zvonu z reliefnima podobama Križanega in sv. Helene s križem je napis v obliki elegičnega distiha. V razrešeni različici se glasi: SANCTA HELENA, ORA PRO NOBIS! ME FREGIT FUROR HOSTIS, AT HOSTIS AB AERE REVIXI; ITALIAM CLARA VOCE DEUMQUE CANENS. / S(ANTA) ELENA. Podpis: CAESAR BRIGHENTI, CIVIS BONONIENSIS FUDIT A(NNO) D(OMINI) MCMXXIX. AN(NNO) VII. Prevod Franceta Barage: *Sv. Helena, prosi za nas! Sovraga srd me je razbil, iz brona sovražnika pa sem oživel ponovno, Italiji in Bogu glasno pojoč. / Cezar Brighenti, bolonjski meščan, (me) je ulil leta Gospodovega 1929. Sedmega leta /fašistične ere/. – Prvi del napisa je bil nekakšen uradni obrazec za napise na italijanskih odškodninskih zvonovih. Žal je ista Italija 1940. leta vzela drugi zvon, ki je prestal prvo svetovno vojno (Cerkvenik, 2005, 25).*

23 Sleme je pokrito z masivnimi klesanimi slemenjaki, ki se preklaplajo na brazdo. Medtem ko imajo slemenjaki na drugih stregah praviloma ravne brazde, so tukaj oblikovane ločno, vzporedno z žlebasto spodnjo stranjo, ki nalega na skrilnati vrh strehe.

gledali ali zanemarili grafite, ki so jih vrezovali v freske davni obiskovalci. Ti lapidarni zapisi vsebujejo podatke, ki so pomembni in zanimivi za občo in cerkveno zgodovino ter so, med drugim, svojevrsten nadomestek cerkvenih šematizmov: tako na primer najdemo med njimi imeni dveh vremskih kaplanov, ki sta maševala v tej cerkvi v 16. stoletju. Marsikaj pa lahko povejo tudi o vlogi in usodi fresk samih.

Na freskah pri Sv. Heleni jih je razmeroma malo, poleg tega jih je težko opaziti in še težje razbrati. Zaradi teh težav bomo tukaj opozorili le na nekatere, ki so dovolj berljivi ali so vsaj razločno datirani.

Grafiti so na freskah na obeh stranskih stenah ladje. Na severni jih je malo, na južni jih je nekaj več in so tudi nekoliko bolj razločni. V gornjem pasu slik na južni steni sta v precej poškodovanem prizoru *Kristusa pribijejo na križ*, ki je drugi od leve strani, dva nejasna grafita. Pod drugim je mogoče prebrati vpraskano letnico 1535. V prizoru *Bičanja*, od katerega je prav malo ohranjenega, je na rjavi podlagi slabo razločen dvovrstični grafit, ki se konča z letnico 1526.

V spodnjem pasu je v prvem prizoru *Snemanje s*

križa na zgornji zeleni borduri grafit, ki se konča z letnico 1533. V prizoru *Vstajenja* je na zelenem polju zgoraj vpraskan latinski napis v treh vrsticah: *I 5 7 4 / HF p[re]s]b D[omi]n[us] petrus Ramscholl / tunc temporis cooperato[r] in Rem.* Poslovenjeno se glasi: 1574. je bil tukaj presbiter gospod Peter Ramscholl, v tistem času kooperator v Vremah. (Isti vremski kooperator se je sočasno podpisal na enak način tudi na freskah v prezbiterijih cerkva v Famljah in Pri Fari v Vremskem Britofu.) V prizoru *Žene ob grobu* je na gornjem zelenem traku okvirja petvrstični latinski grafit, v katerem se nam je doslej posrečilo prebrati le prve tri vrstice: *1575 / HF Georgius Terahz Tunc / temporis kapelan, ibidem [...]*. (Tudi Jurij Terač je služboval v isti župniji, kakor priča dve leti mlajši grafit v cerkvi sv. Brikcija v Naklem, v katerem se je jasno podpisal kot *Georgivs Terazh*, kooperator v Vremah.) Desno od tega grafita je nerazločen podpis nekega vikarja, še bolj desno pa se je podpisal neki Urban.

Na severni steni ladje so komaj opazni grafiti na freski *Pohoda sv. treh kraljev*. V enem je bilo mogoče razbrati ime nekega Urbana in letnico 1605, v nekem drugem pa verjetno letnico 1505.

ST HELEN'S CHURCH IN GRADIŠČE NEAR DIVAČA AND ITS ARCHITECTURAL HISTORY

Božidar PREMRL

Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Restoration Centre, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 40
e-mail: bozidar.premrl@rescen.si

SUMMARY

The article deals with the architectural history of St Helen's (branch) Church in Gradišče near Divača, in the parish of Vreme. In the description and analysis of this composite historical architecture – with a rectangular nave and a presbytery with a termination forming three sides of a regular octagon, covered by a uniform slated roof, with a bell-cote in the façade and a vestibule before it – the article dedicates special attention to the cut-stone material and the architectural elements as well as to the methods of building, which together enable the individual construction stages to be dated.

Based on detailed descriptions and comparisons of the church's material, the determination of primary and secondary locations and roles of individual cut-stone elements in the architectural tissue, the various methods of building and other particulars, the article dates the original church, made of ashlars, into the late 14th or early 15th centuries, while placing the new, wider sanctuary and the raised nave with the slated roof into the late Gothic period of the mid-16th century. The temporal landmark providing a reliable basis for such dating are the frescoes in the church nave dating from the end of the 15th century.

In the middle of the 17th century, when church renovation in today's Primorska region was in full swing, St Helen's Church acquired the appearance it has preserved more or less unaltered to the present day. New, high rectangular windows with splayed jambs were built in the presbytery and the nave, while the façade was given a new portal, inscribed with the year 1653 and the initials A. C. The presbytery was given a new ribbed vault. The one-storey bell-cote made of cut stone and the porch supported by two pillars, which in that period most probably still had a slated roof, must have been erected around the same time, too. On the basis of stylistic comparisons, these works can be attributed with great certainty to the master mason Gašper Perhavec from Dolnje Ležeče and the Cerkvnik brothers, Andrej and Ivan, masons and stone cutters from Gradišče pri Divači, corroborated by contemporary church land registers as builders of the churches in Boljunec (Bagnoli) and Dolina (San Dorligo della Valle), near Trieste. Gašper Perhavec, whose name can also be found in central registers, was probably born in the

first decade of the 17th century and died by 1678, when he was succeeded in the profession by his son Simon, also a master mason.

The church's land registers offer much data on the church's financial situation in the 18th century, but even more interesting is the information on the furnishing and renovations of the church: the more important news concerns the raising of a new altar (commissioned by Frančišek Ksaver of the noble Garzarolli family, the vicar of Vreme, whose name is initialled on the altar) in 1744, the laying of new stone pavement in 1753, the renovation of the worn slated roof, the fitting of the church with a painted wooden ceiling (completed in 1767) and the purchase of a bell in Ljubljana in 1785.

After that, there is no mention of St Helen's Church in the church archival sources. The building's 20th century history is marked by the church's dispossession of the bells in the first and second World War and their subsequent restitution and replacement, as well as with the dilapidation of the slated roof and its renovation, completed in 2005.

The appendix includes transcriptions of several graffiti in the frescoes, dating to the 16th and 17th centuries, which include signatures of the Vreme priests of that period.

Key words: Gradišče near Divača, St Helen's Church, architectural history, ashlers, stone pavement, slated roof, master mason Gašper Perhavec, stone cutters Andrej and Ivan Cerkvjenik

VIRI IN LITERATURA

HAZU, 1 – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU), Knjiga cerkve (bratovščine) sv. Ivana v Boljuncu Ivana 1576–1672, sig. VIII – 140, 67v, 69v, 86.

ZVKDS, 1 – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS), Območna enota Nova Gorica, Fototeka; fotografije Ostanke lesenega stropa, junija 1887, fotografiral Robert Červ, fotografije št.: 83319, 83320, 83321, 83322.

ZVKDS, 2 – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS), Območna enota Nova Gorica, Planoteka, Gradišče, p. c. sv. Helene, prereza A-A in prerez B-B.

ŽAD, 1 – Župnijski arhiv Dolina (ŽAD), Urbar sv. Martina 1643–1750, 64, 67, 67v, 297v.

ŽAD, 2 – ŽAD, Urbar sv. Martina 1643–1750, 290v, 294.

ŽAP, 1 – Župnijski arhiv Povir (ŽAP), Rojstna matična knjiga Povir 1629–1635 in 1637–1688.

ŽAP, 2 – ŽAP, Rojstna matična knjiga Povir 1629–1635.

ŽAR, 1 – Župnijski arhiv Rodik (ŽAR), Urbar bratovščine sv. Elije v Dragi, 64v, 65, 288v.

ŽAV, 1 – Župnijski arhiv Vreme (ŽAV), Urbar sv. Helene 1710–1793, [34v].

ŽAV, 2 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [1v, 2, 3v, 4v, 5, 6, 6v, 7, 8, 13, 21, 21v, 22, 22v, 24v, 25v, 28, 30, 30v, 34v, 35, 36, 38, 39, 40, 40v, 51, 52, 58, 65v, 71, 72, 73].

ŽAV, 3 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [5, 28, 34v].

ŽAV, 4 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [5, 6, 13, 21v, 24v, 25v].

ŽAV, 5 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [23v].

ŽAV, 6 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [22].

ŽAV, 7 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [24v].

ŽAV, 8 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [30].

ŽAV, 9 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [36].

ŽAV, 10 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [38, 39, 40].

Cerkvenik, B. (2005): Gradišče pri Divači vas z roba Regijskega parka Škocjanske jame. Divača: Krajevna skupnost.

Garzarolli, E. de (1951): Memorie. Trieste, tipkopis, zasebni arhiv.

Herkov, Z. (1971): Mjere hrvatskog Primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu, Rijeka, Histo-rijski arhivi Rijeka i Pazin.

Höfler, J. (1997): Srednjeveške freske v Sloveniji. Primorska. Ljubljana, Družina.

Premrl, B. (2005): Cerkev sv. Kancijana v Škocjanu pri Divači in njeni napisi. Annales, Series Historia et Sociologia, 15, 2005, 2. Koper, 275–290.

Premrl, B. (2006): Zidarska in kamnoseška mojstra Janez Sever in Matija Bitenc v Dolnji Košani v 17. in 18. stoletju. V: Dolgan, M.: Dolnja Košana in okolica. Študije, dokumentarna in literarna besedila. Celje, Mohorjeva družba, 181–227.

Smole, E. (1969): E(mil) S(mole), Gradišče pri Divači. Konservatorska poročila. Varstvo spomenikov, XII/69, Ljubljana, 116.

Smole, E. (1979): E(mil) S(mole), Gradišče pri Divači. Sežana. Preliminarna poročila o konservatorskih raziskavah in delih. Varstvo spomenikov, XXII/79, Ljubljana, 352.

Uršič, B., Uršič, M. (1990): Umetnostna preteklost doline Reke. V: Cuscito, G. et al.: Reka-Timav, Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke. Ljubljana, Mladinska knjiga, 179–207.

INFORMATORJI

Cerkvenik, I. (2002): Ivan Cerkvjenik, po domače Ivan-tonov, 1911–2005, Gradišče pri Divači 5. Ustni podatek. Terenski zvezek avtorja.